

ORÁLNÍ HISTORIE MEZI AKTIVISMEM A AKADEMISMEM

Jan Gruber

„Jak říkal vtíp z dob rakousko-uherské monarchie:
Absolutní monarchie je možná jedině s pomocí absolutního šlendriánu.“¹

Orální historie se v České republice pěstuje v posledním desetiletí především okolo Centra orální historie při Ústavu soudobých dějin AV ČR, v v. i. (COH). Přestože ve svých počátcích byla mnohokrát napadána, obviňována z nevědeckosti, různě ostrakizována, dnes již tyto útoky ustaly. Orální historie je jednou z respektovaných metod, kterou lze využívat pro poznávání minulosti a studium dějin. Miroslav Vaněk tak může s uspokojením konstatovat, že se orální historie etablovala a boje jsou za námi, „dnes diskutujeme pouze o podstatě metody samé a možnostech orální historie při výzkumu našich soudobých dějin“.² Nicméně stále vidí „nebezpečí pro orální historii v některých zjednodušujících žurnalisticko-publicistických přístupech, vydávajících se za orální historii (navíc mnohdy ideologicky motivovaných)“.³

Ačkoli výboje proti orální historii vymizely, vyučuje se jak na vysokých školách, tak se jí věnují na Akademii věd, a Miroslav Vaněk je přesvědčen, že ač se

1 ZDENĚK VAŠÍČEK, *Lidská práva a „ukradené dějiny“*, in: Dvě desetiletí před listopadem 89, (ed.) Emanuel Mandler, Praha 1993, s. 92.

2 MIROSLAV VANĚK, *Sběrači, lovci a „vědecký“ antikomunismus... Aneb o některých problémech orální historie při výzkumu naší nedávné minulosti*, in: Příběh je základ... A lidé příběhy potřebují... Aneb o teoretické a praktické aspekty orální historie, (ed.) Jiří Petráš, České Budějovice 2010, s. 21.

3 MIROSLAV VANĚK, *Paralely a průsečky. Česká orální historie v globální perspektivě*, in: Říká se..., (ed.) Naděžda Morávková, Plzeň 2011, s. 9. Miroslav Vaněk popisuje rozdíly mezi orální historií a žurnalistikou málem jako nesmiřitelný souboj mezi Čechy a Němci, jak jej známe z Palackého *Dějín*: „Orální historici jsou často zdrženliví, cítí tabu nebo jistou nechuť narátora o určité události mluvit, resp. počínají si velmi opatrně a empaticky. Mnozí žurnalisté pak takové ‚měkké‘ vedení rozhovorů nechápu, případně je dokonce kritizují. Sami jsou totiž na fakultách k používání otázek zacílených na citlivá témata připravováni a vychovávaní. Metoda tvrdšího stylu, metoda konfrontační, provokující je jim vlastní. Omlouvám se z vlastní neznalosti, ale nevím, jak a do jaké hloubky jsou jim na fakultách vysvětlovány a vštepovány otázky etické, tedy otázky, které jsou vyskokleným badatelům v orální historii jasné.“ (s. 10).

prozatím vše zdařilo, je třeba toto nadšení mírnit. Orální historie se stále potýká s mnohými problémy. Interpretační studie nejednou připomínají pouze komentované úryvky z rozhovorů, prakticky nevyužívají jiný materiál než jsou výpovědi narátorů, neberou – nebo jen minimálně – v potaz výsledky bádání z jiných oblastí a nesnaží se o teoretické, konceptuální uchopení studované otázky.⁴ Orální historikové sice rádi připomínají důležitost paměti ve výzkumu soudobých dějin, avšak obvykle se nezmůžou na nic jiného než na pouhé konstatování oné důležitosti. Přestože právě různé teorie paměti by jim mohly být k užtku: pomoci jim vytvořit nástroje, jak „dešifrovat“ promluvy narátorů, odhalit vzorce vyprávění a současně posunout českou historiografii na tomto poli o několik kroků vpřed. Dalším minimálně sporným momentem v oblasti orálně-historického bádání je neustálé proklamování: orální historie demokratizuje dějiny, umožňuje zohlednit jedinečnost každé výpovědi, neboť se nesnaží začleňovat jednotlivé sdělení pamětníků do předem připravených velkých vyprávění. Pokouší se odkrýt a rozpoznat rozdíly v postojích a jednáních aktérů, případně na základě jejich výpovědí poukazuje na (ne)shody s jinými prameny či odbornými texty. Právě posledně jmenovaným fenoménem se bude tento příspěvek zabývat.

Jak bylo řečeno, orální historie hrdě prohlašuje, že demokratizuje dějiny.⁵ Miroslav Vaněk k tomu říká: „Záměnou – víceméně automatickou či podvědomou

4 Srov. PAVEL URBÁŠEK, *Metodologická a metodická „historizace“ orální historie – Nové impulsy, nebo past?*, in: Deset let na cestě. Orální historie na Sovinci (2002–2011), (edd.) Miroslav Vaněk, Přemysl Houda, Pavel Mücke, Praha 2011, s. 25–30; případně recenzi kolektivní monografie *Obyčejní lidé... ?!* od Vítězslava Sommera v časopise Dějiny a současnost, dostupné on-line: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2011/3/miroslav-vanek-ed-obycejni-lide/> [náhled 10. 9. 2013].

5 MIROSLAV VANĚK a kol., *Orální historie. Metodické a technické postupy (skriptum)*, Olomouc 2003, s. 6: „[Orální historie] je charakterizována jako metoda kvalitativního výzkumu, označována jako postup, který vede k demokratizaci historie – proti ‚klasickým‘ historickým přístupům (tj. práci především s písemnými prameny) zohledňuje tzv. malé dějiny a rozměr ‚každodennosti‘ v historickém procesu.“

„Orální historie je charakterizována hned několika rysy, které ji odlišují od jiných metod vědecké práce. V prvé řadě se jedná o kvalitativní metodu výzkumu, která je typická svým demokratizujícím pojetím dějin. Oproti jiným přístupům – jako jsou například tradičně pojímané politické, hospodářské, sociální nebo vojenské dějiny, zpracovávané často na základě ‚neorálního‘ pramenného materiálu – se snaží ‚dát slovo‘ opomíjeným (tzv. bezdějinným) vrstvám společnosti, více reflektuje tzv. malé dějiny (mikrohistorie), individuální prožitky, dějiny ‚psané zdola‘ (history from below), rozměr každodennosti apod.“ – MIROSLAV VANĚK, PAVEL MÜCKE, HANA PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*, Praha 2007, s. 16.

Stejně věty, které jsme uvedli v citaci výše, nalezneme i v práci *Třetí strana trojúhelníku*, kde jsou však uvedeny bez odkazu na svůj původní zdroj – srov. MIROSLAV VANĚK, PAVEL MÜCKE, *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*, Praha 2011, s. 14.

– termínů ‚moc‘ a ‚důležitost/významnost‘ se z historického dění nenápadně vytratily tisíce a milióny jednotlivců, kteří prožívali své životy, aniž by na této moci (...) participovali nebo se vůči ní vědomě a výslovně vymezovali. Pokud se historie o ně vůbec zajímala, pak je zahrnovala do širších, zobecněných celků (kolektivů, tříd, vrstev).⁶ Oproti tomu orální historie umožňuje promluvit a být vyslyšen těm, kteří až doposud mlčeli, nebo jim nebylo nasloucháno.

Než však přistoupíme k samotné otázce demokratizace dějin, je nutné nastínit interpretační rámec, ve kterém se česká polistopadová historiografie při popisu komunistického panství pohybuje. Soudobý výzkum zaměřený na období socialistické diktatury v Československu obvykle implicitně pracuje s výrazně schematizovanou teorií totalitarismu, tak jak ji před více než šedesáti lety zformulovali Carl Joachim Friedrich spolu se Zbigniewem Brzezińským a Hannah Arendtovou. Je nám tak prezentováno velké vyprávění, které staví do kontrapozic zlý režim a nevinnou, ovládnutou společnost; z režimu dělá jediného kolektivního aktéra s vlastní psychologií a záměry, proti němuž stojí společnost jako objekt ovládnutí, kontroly, nivelizace a likvidace.⁷ Variací na stejné téma je pak interpretace normalizace v duchu společenské smlouvy. Za jejího „duchovního otce“ můžeme označit Milana Otáhalu.⁸ Tuto koncepci pak nekriticky přejímali mnozí další badatelé.⁹ I takto vystavěný interpretační rámec však znemožňuje zaměřit se na obyčejný život, na rozličné formy chování, které si lidé vytvářejí ve snaze vyrovnat se s konkrétní politickou a sociální situací doby. Stále dochází k vytváření binárních opozic, společenská realita je vykreslována skrze dichotomii mezi oficiálním a skrytým, mocí a společností, represí a svobodou, přizpůsobením se

6 M. VANĚK a kol., *Orální historie. Metodické a technické postupy (skriptum)*, s. 6–7.

7 MICHAL PULLMANN, *K sociálně historickému výzkumu komunistických systémů*, Soudobé dějiny 2008, s. 703–717.

8 MILAN OTÁHAL, *Opozice, moc, společnost 1969–1989*, Praha 1994, s. 32, definuje společenskou smlouvu následovně: „Vládoucí skupina tak uzavřela s občany jakousi společenskou smlouvu: zbavila je do jisté míry existenčních starostí, zabezpečila určitý životní standard, některým vrstvám dokonce poměrně vysoký, a zaručila sociální jistoty. Na oplátku požadovala apolitičnost, rezignaci na účast ve veřejném a politickém životě – tato sféra se měla stát výlučnou záležitostí nomenklatury.“ Podobné interpretace můžeme nalézt i v jeho dalších textech: TÝŽ, *První fáze opozice proti takzvané normalizaci (1969–1972)*, in: *Dvě desetiletí před listopadem 89*, Praha 1993; TÝŽ, *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu. Krub nezávislé inteligence*, Brno 1999; MILAN OTÁHAL, MIROSLAV VANĚK, *Sto studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*, Praha 1999.

9 Například Miroslav Vaněk, Petra Trypesová (Schindler-Wisten), Tomáš Vilímek, Květa Jechová, Kamil Činátl a další.

a odporem, pravdou a přetvářkou, jazykem moci a jazykem lidí apod.¹⁰ Sociální jednání se tak dostává do antagonistických pozic: buď kolaborace, nebo odboj.¹¹

Zasazuje-li historik do těchto předpřipravených schémat příběhy narátorů, s nimiž vedl rozhovory, prokazuje tím – jak poukázal Thomas Lindenberger – společnosti medvědí službu. Odpírá lidem specifickou paměť na jejich vlastní minulost – se všemi ambivalencemi a pochybnostmi –, de facto ji podřizuje historickému obrazu, jehož platnost bude pocitována jako vítězství „jiné“ paměti nad „vlastní“, a zakládá tak těžkou hypotéku pro budoucí rozvoj občanské kultury v dané zemi.¹² Stává se obhájcem panujícího řádu, současného systému. Ten je stále výrazně postaven na vymezení se vůči řádu minulému, předlistopadovému. Pokud má charakterizovat sám sebe, uchyluje se k tomu, že říká, jaký není: komunistický. Abychom porozuměli tomu, co se pod tímto vymezením skrývá, odvoláme se na koncept Ernesta Laclaua řetězec ekvivalencí. Pokud normalizační režim upíral jednotlivcům a společnosti různé požadavky, nebyl s to je uspokojovat, dostávaly se velice blízko sobě, až se staly vzájemně zaměnitelnými: „Každý konkrétní požadavek se stal předeterminovaným svojí účastí v řetězci ekvivalencí. Každý požadavek byl rozštěpen na svoji vlastní partikulární identitu (dodržování lidských práv, socialismus s lidskou tvář, větší konzum atp.) a na identitu člena konkrétního řetězce ekvivalencí. Až se v jistém okamžiku ten nejsilnější z nich stal požadavkem hegemónickým, pod nímž se ostatní sjednotily. V listopadu 89 to byla svoboda. Pod tímto heslem byl odmítnut minulý řád a nastolen nový, který z tohoto prostého vymezení nadále čerpá svou legitimitu.“¹³

Historik tak programově rezignuje na úlohu, kterou by měl ve společnosti hrát. Zbavuje se role sociálního kritika, role jistě provokativní a často nepřijemné, který rozbourává utkvělé představy společnosti o sobě, stává se znormalizovaným intelektuálem. Ten, dle Axela Honnetha, není ničím jiným než duchovním agentem na fórech politického utváření vůle, který stvrzuje veřejně sdílené sebezporozumění bez aspirace na jejich korekci či změnu. Neschopnost překročit

10 ALEXEI YURCHAK, *Soviet hegemony of form: Everything was forever, until it was no more*, Princeton 2005, s. 482.

11 BIANCA HOENIG, *Možnosti a meze jednoho paradigmatu*, Soudobé dějiny 2009, s. 651.

12 MICHAL PULLMANN, *Diktatura, konsensus a společenská změna. K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskusích po roce 1989*, in: Paralely, průsečíky, mimobežky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století, (edd.) Jan Horský; Lucie Storchová, Ústí nad Labem 2008, s. 238.

13 ERNESTO LACLAU, *Emancipace a radikální demokracie*, Praha 2013, s. 19 (dále především 3. kapitola).

propast mezi reprodukcí řádu k jeho narušení zakrývá vědeckou objektivitou.¹⁴ V takto vykolíkováném prostoru ale nezůstává prostor pro onu demokratizaci dějin, pod níž si představujeme proces, během kterého se budou narušovat bariéry, hierarchie a dojde k vyzvedávání doposud zapomenutých, nebo dokonce umlčovaných hlasů na světlo. Orální historie se musí – pokud chce dostát svým proklamovaným cílům – navrátit tam, odkud vyšla, tzn. k „levicově aktivistickým kořenům“, jejichž počátky spadají do zjitřeného období druhé poloviny 60. let minulého století,¹⁵ a dělat politiku.

Pro naše další úvahy budeme využívat pojmy politika a policie v poněkud odlišných souvislostech, než je obvyklé. Vyjdeme přitom z díla Jacquesa Rancièra. Policie dle něj reprezentuje stávající řád, je systémem distribuce a legitimizace, definuje způsoby jednání, bytí a promluv. Konstruuje řád viditelného a vyslovitelného, v němž se některé aktivity stávají zřetelnými a jiné zanikají, kdy se jedna promluva stává součástí diskurzu, zatímco druhá je oslyšena. Naopak politika je v Rancièrově chápání opakem policie. Politika je procesem subjektivace, kdy se jednotlivci či skupiny, které ve stávajícím řádu nejsou počítány, se za takové počítat začnou, ustanoví společenství, aby společně sdíleli bezpráví. Pod politikou se skrývá aktivita, která narušuje policejní řád, neboť manifestuje existenci těch, kdo nejsou zahrnuti, kteří jsou oslyšeni, kteří nejsou součástí řádu. Politika nemá předměty a otázky, má pouze princip rovnosti, který jí také není vlastní – pouze ho aktualizuje a vpisuje do policejního řádu.¹⁶

Pokud orální historikové skutečně chtějí dostát svým cílům, umožnit dosud němým promluvit, přivést jejich příběh na světlo, musí postupovat jinak. Postavit

14 AXEL HONNETH, *Patologie rozumu: Dějiny a současnost kritické teorie*, Praha 2011, s. 249.

15 PAVEL URBÁŠEK, *Aktivismus a stranickost nejen v historii orální. Nad knihou Miroslava Vaňka „O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty“*, in: Příběh je základ... A lidé příběhy potřebují... Anebo teoretické a praktické aspekty orální historie, (ed.) Jiří Petráš a kol., České Budějovice 2010, s. 52. Podobně se vyjádřil jeden z „otců zakladatelů“ orální historie Alexander Freund: „Hnutí jako demokratizace dějin. Myslím, že má radikální podhoubí. Vychází přece z hnutí společenských dějin 60. let, myšlenka změnit historii, přepsat historii. A to byl radikální čin. Šlo o to, dostat určité lidi na katedry historie, ovládnout místa na akademii. Šlo o změnu v chápání historie, že to není jeden velký příběh, že jsou to protichůdné vzpomínky a protichůdné historie, které jsou právě tak cenné. Myslím, že zde je to podhoubí. Dnes to trochu ztratilo směr. [...] Orální historie poskytuje prostor, jak Alistair Thompson řekl, dát lidem sílu a využít ji k politickému aktivismu. [...] Já si myslím, že orální historie a historie vůbec je vždycky politická. [...] Taková věc jako neutrální historie neexistuje. Je to politika.“ – MIROSLAV VANĚK, *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*, Praha 2008, s. 50–51.

16 JACQUES RANCIÈRE, *Neshoda. Politika a filosofie*, Praha 2011, s. 30–49.

se na jejich stranu, vystoupit z policejního řádu. Z historika – doposud znormalizovaného intelektuála – se proměnit v sociálního kritika, organického intelektuála. Pod tímto pojmem Antonio Gramsci chápe takového intelektuála, který se již nadále nespokojuje s pouhým reprodukcijním promlouváním stvrzujícím řád, ale naopak aktivně se zapojuje do praktického života, stavitele, organizátora, rádce, jednoduše intelektuála, jemuž půjde o proměnu dosavadní skutečnosti.¹⁷ Použijeme-li opět pojmu Jacquesa Rancièra, organickému intelektuálovi půjde o politiku, o činnost, jejímž hlavním a jediným cílem je artikulace bezpráví, dovolávání se rovnosti, rovnosti hlasů a jejich distribuce. Úkolem historika je přihlásit se k těm doposud němým, stát se jedním z nich, a společně s nimi vyprávět jiné příběhy – jejich příběhy – s aspirací na proměnu řádu skrze politiku.

Jednotliví čelní představitelé orální historie u nás se politizace obávají¹⁸ a odmítají spojení orální historie s aktivismem,¹⁹ ačkoli právě tímto způsobem před více jak půl stoletím tato metoda začínala. Bez politizace a nároku na proměnu řádu budou hlasy, které se snaží zprostředkovávat, i nadále neslyšitelné a jejich úsilí vyzní do prázdna. Nadále zůstanou stát široce rozkročení mezi akademismem a aktivismem. Aktivismem, který se snaží potlačit, a akademismem, na nějž aspirují, ale stále ho nejsou s to dosáhnout.

17 ANTONIO GRAMSCI, *Základy politiky*, Praha, 1967, s. 124–137.

18 P. URBÁŠEK, *Metodologická a metodická „historizace“ orální historie – Nové impulsy, nebo past?*, in: *Deset let na cestě. Orální historie na Sovinci (2002–2011)*, s. 28.

19 M. VANĚK, *Paralely a průsečíky. Česká orální historie v globální perspektivě*, in: *Říká se...*, s. 11.